

O'ZBEKISTON MINTAQALARIDA IQTISODIY TARAQQIYOT HOLATINI TAHLIL QILISH ZARURATI HAMDA BU BORADAGI KOMPLEKS TO'SIQLAR

Bakhtiyor Matkarimov

Ma'mun universiteti Iqtisodiyot kafedrası o'qituvchisi

mail: matkarimovbakhtiyor@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20084966>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining hududiy iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini baholashning bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada hududlarni baholash nega muhim ekanligi asoslab berilgan va ushbu jarayonda yuzaga kelayotgan metodologik hamda statistik muammolar yoritilgan. Tadqiqot yakunida hududiy nomutanosibliklarni kamaytirish bo'yicha ilmiy xulosalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: infratuzilma, investor, kambag'allikni qisqartirish, yashirin iqtisodiyot, baholash tizimi.

Kirish

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va integratsiyalashuvi sharoitida har bir mamlakatning barqaror o'sishi uning hududlari (mintaqalari) qanchalik mutanosib va samarali rivojlanayotganiga bevosita bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan tarkibiy islohotlar, xususan, "Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" doirasida iqtisodiy o'sishning markazdan hududlarga ko'chirilishi mintaqaviy siyosatning tubdan o'zgarganidan dalolat beradi. Hududlarga ko'proq iqtisodiy va moliyaviy mustaqillik berilishi, mahalliy byudjetlarning shakllantirilishi tizimidagi o'zgarishlar hududiy boshqaruvni yangi bosqichga olib chiqdi. Biroq, hududlarga berilayotgan erkinliklar qatorida, ularning iqtisodiy salohiyatini to'g'ri, xolis va kompleks tarzda baholash zarurati paydo bo'ladi. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni baholash — bu shunchaki yillik yalpi hududiy mahsulot (YaHM) hajmini hisoblash emas, balki hududning investitsion jozibadorligi, inson kapitali, infratuzilma holati va ekologik barqarorligini qamrab oluvchi murakkab tahliliy jarayondir. Ushbu maqolada O'zbekiston hududlari iqtisodiyotini baholashning bugungi kundagi dolzarbligi, bu borada yuzaga kelayotgan nazariy va amaliy muammolar hamda ularning ilmiy yechimlari tahlil qilinadi.

O'zbekiston hududiy iqtisodiy rivojlanishini baholashning dolzarbligi

O'zbekistonda hududiy iqtisodiy holatni tizimli va doimiy ravishda baholab borish bir qator muhim ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan izohlanadi:

1. Hududlararo iqtisodiy tafovutlarni qisqartirish - O'zbekistonning geografik joylashuvi, demografik holati va tabiiy resurslarga boyligi hududlar kesimida keskin farq qiladi. Masalan, Toshkent shahri, Toshkent va Navoiy viloyatlarida sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan bo'lsa, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida asosan qishloq xo'jaligi va agrosanoat kompleksi ustuvorlik qiladi[1]. Iqtisodiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, mintaqalar o'rtasidagi keskin tafovutlar ijtimoiy beqarorlikka va ichki migratsiyaning (asosan, qishloqlardan yirik shaharlarga) sun'iy ravishda o'sishiga olib keladi. Hududlarni aniq ko'rsatkichlar asosida baholash orqali davlat qaysi viloyat yoki tumanga qanday turdagi subsidiyalar, soliq imtiyozlari yoki infratuzilma loyihalarini yo'naltirish kerakligini aniq belgilab oladi. Bu "o'sish qutblari" nazariyasini amaliyotga joriy etishga xizmat qiladi.

2. Investitsion jozibadorlikni oshirish va xorijiy sarmoyalarni jalb qilish - zamonaviy raqobat sharoitida kapital doimo eng xavfsiz va rentabellik darajasi yuqori bo'lgan hududlarga oqib boradi. Mahalliy va xorijiy investorlar biror hududga sarmoya kiritishdan oldin o'ziga xos "due diligence" (har tomonlama tahlil) o'tkazadi. Bunda hududning investitsion jozibadorlik indeksi, biznes yuritish qulayligi, logistika imkoniyatlari hamda malakali ish kuchi bilan ta'minlanganligi o'ta muhimdir[2]. Agar respublika miqyosida tuman va shaharlar kesimida xalqaro standartlarga mos baholash tizimi yo'lga qo'yilsa, bu investorlar uchun tayyor axborot bazasi vazifasini o'taydi. Natijada xorijiy to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar faqat poytaxt hududida qolib ketmasdan, chekka hududlarga ham kirib boradi.

3. Mahalliy boshqaruv organlari faoliyati samaradorligini (KPI) o'lchash - davlat boshqaruvida hududiy iqtisodiy baholash natijalari mahalliy hokimiyat organlari (hokimliklar) faoliyatiga baxo berishning asosiy mezoniga aylanib bormoqda. Samaradorlikning asosiy ko'rsatkichlari (KPI) orqali hudud rahbarlari o'z mintaqasida yangi ish o'rinlari yaratish, eksport hajmini oshirish, kambag'allikni qisqartirish kabi aniq vazifalarni qanday bajarayotgani monitoring qilinadi. Bunday reyting tizimi sog'lom raqobatni shakllantiradi va hudud rahbarlarini faol iqtisodiy siyosat olib borishga undaydi.

4. Kambag'allikni qisqartirish va ijtimoiy barqarorlik - O'zbekiston hukumati o'z tarixida birinchi marta kambag'allikni qisqartirishni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etdi. Kambag'allikni qisqartirish bevosita hududlardagi iqtisodiy faollikni baholash bilan bog'liq. Ayrim tumanlarda ishsizlik darajasining balandligi va aholi daromadlarining pastligi aniq statistik va sotsiologik o'lchovlar orqali baholanmas ekan, hududiy rivojlanish dasturlari qog'ozda qolib ketish xavfi mavjud[3].

Hududiy rivojlanishni baholashdagi amaliy va metodologik muammolar

Garchi hududlarni iqtisodiy jihatdan baholash o'ta muhim bo'lsa-da, bugungi kunda tadqiqotchilar, iqtisodchilar va davlat statistika organlari bu jarayonda bir qator jiddiy qiyinchiliklar va to'siqlarga duch kelmoqdalar. Bu muammolarni shartli ravishda uch guruhga: axborot-statistik, metodologik va institutsional muammolarga ajratish mumkin.

A. Statistik ma'lumotlarning taqchilligi va sifatsizligi - eng asosiy muammo ishonchli, to'liq va operativ (tezkor) mikrodarajadagi axborot bazasining yetishmasligidir. O'zbekistonda ko'pgina makroiqtisodiy ko'rsatkichlar faqat Respublika va viloyat miqyosida hisoblanadi. Tuman va shaharlar kesimida esa YaHMning tarkibi, jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlar, innovatsion faollik darajasi bo'yicha uzluksiz dinamik qatorlar ko'pincha mavjud emas yoki ochiq e'lon qilinmaydi[4]. Bundan tashqari, ma'lumotlar o'rtasida muvofiqlik yo'q: Statistika agentligi, Soliq qo'mitasi, va Markaziy bank tomonidan taqdim etilayotgan hududiy raqamlar ko'pincha bir-biridan farq qiladi, bu esa baholash natijalarining obyektivligiga putur yetkazadi.

B. Yashirin iqtisodiyot va norasmiy bandlikning ta'siri - O'zbekistonning ayrim mintaqalarida, xususan, qishloq xo'jaligi, savdo, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalarida yashirin iqtisodiyot ulushi yuqoriligicha qolmoqda. Odamlarning norasmiy ravishda ish bilan band bo'lishi (mehnat shartnomasiz ishlash), maoshlarning konvertda berilishi va tadbirkorlik subyektlari tomonidan aylanma mablag'larning hisobotlardan yashirilishi mintaqaning haqiqiy iqtisodiy ahvolini baholashni deyarli imkonsiz qiladi. Shu sababli, davlat statistikasida hududning yalpi mahsuloti hajmi uning real salohiyatidan ancha past ko'rsatiladi. Bu holat byudjet daromadlarini prognoz qilishda va hududlarga davlat tomonidan ajratiladigan

subvensiya (dotatsiya) miqdorlarini belgilashda jiddiy adolatsizliklarni keltirib chiqarishi mumkin[5].

D. Metodologik yondashuvlarning tarqoqligi va yagona indeksning yo'qligi - rivojlangan davlatlarda hududiy rivojlanish maxsus tasdiqlangan va xalqaro tan olingan "Kompozit Indeks" orqali o'lchanadi. O'zbekistonda esa hududlarni reytinglash va baholash bo'yicha ko'plab uslubiyotlar mavjud bo'lib, ularning hech biri yagona standart darajasiga ko'tarilmagan. Iqtisodiyot va moliya vazirligi o'z maqsadlari uchun bir turdagi indikatorlardan (masalan, soliq tushumlari va byudjet ijrosi) foydalansa, xorijiy ekspertlar asosan bandlik va inson kapitali indekslariga tayanadi. An'anaviy usullar faqat miqdoriy ko'rsatkichlarga (zavodlar soni, qazib olingan ruda hajmi, paxta hosili) tayanib, sifat ko'rsatkichlarini (ta'lim darajasi, sog'liqni saqlash tizimi sifati, aholi umr ko'rish davomiyligi) e'tibordan chetda qoldiradi.

E. "Yashil iqtisodiyot" va ekologik barqarorlik omillarining hisobga olinmasligi - hozirgi davrda hududiy rivojlanishni baholashda ekologik indikatorlar hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'zbekiston sharoitida, ayniqsa Orolbo'yi mintaqasi (Qoraqalpog'iston va Xorazm) yoki yirik sanoat zonalarida (Olmaliq, Navoiy) iqtisodiy o'sish ko'pincha atrof-muhitning ifloslanishi va suv resurslarining tugashi evaziga ta'minlanmoqda. Amaldagi baholash metodologiyalarida hududning "yashil o'sish" ko'rsatkichlari, muqobil energiyadan foydalanish darajasi, suvni tejovchi texnologiyalarning joriy etilishi kabi muhim omillar reyting tizimida yetarli darajadagi vaznga ega emas. Shu sababli, ekologik inqiroz hududlarining iqtisodiy ko'rsatkichlari sun'iy ravishda yuqori bo'lib ko'rinishi mumkin[6].

F. Raqamlashtirish va innovatsion salohiyatni o'lchashdagi bo'shliqlar - post-industrial davrda mintaqaviy raqobatbardoshlik hududdagi innovatsiyalar, IT-texnologiyalar, vechur kapitali va intellektual mulk bilan o'lchanadi. O'zbekistonda hududiy rivojlanish tahlillarida "raqamli tafovut" ya'ni yirik shaharlar va qishloq tumanlari o'rtasidagi internet tezligi, raqamli savodxonlik va elektron tijorat rivojlanishi sohasidagi farqlar to'liq indeksatsiya qilinmagan. Bu hududning kelajakdagi iqtisodiy o'sish potentsialini bashorat qilishda katta kamchilik hisoblanadi.

Muammolarni hal etish va baholash mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari

Yuqorida sanab o'tilgan muammolarni bartaraf etish va hududiy rivojlanishni adolatli, obyektiv baholash maqsadida quyidagi choralarni amalga oshirish taklif etiladi:

- Hududiy statistika tizimini to'liq raqamlashtirish: Big Data (katta ma'lumotlar) texnologiyalarini va GIS (Geografik axborot tizimlari) dasturlarini joriy etish orqali barcha qishloq, tuman va viloyatlar kesimida real vaqt rejimida yangilanib turuvchi ochiq ma'lumotlar bazasini yaratish.

- Yagona Milliy Kompozit Indeks yaratish: Barcha vazirliklar, idoralar va ilmiy institutlar tomonidan tan olinadigan, ham iqtisodiy (YaHM, bandlik), ham ijtimoiy (ta'lim, sog'liqni saqlash), ham ekologik (suv va havo sifati) ko'rsatkichlarni o'z ichiga olgan hududiy rivojlanish indeksini ishlab chiqish va qonunchilik bilan tasdiqlash.

- Norasmiy sektorni baholash metodikasini joriy etish: Jahon banki va XVF (Xalqaro Valyuta Fondi) tajribasi asosida elektr energiyasi iste'moli, tungi yorug'lik intensivligi va pul o'tkazmalari hajmi kabi bilvosita indikatorlar yordamida hududlardagi yashirin iqtisodiyot hajmini baholash mexanizmlarini ishga tushirish.

- Innovatsion faollikni rag'batlantiruvchi indikatorlar: Baholash mezonlari safiga mahalliy korxonalarining tadqiqotlar va ishlanmalarga (R&D) kiritgan sarmoyalari, IT-xizmatlar eksporti va startaplar soni kabi zamonaviy indikatorlarni qo'shish.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonning jadal iqtisodiy rivojlanishi hududlardagi mavjud salohiyatdan qanchalik oqilona foydalanishga bog'liq. Hududiy iqtisodiy rivojlanishni obyektiv baholash — bu nafaqat tahliliy ehtiyoj, balki davlatning investitsion va ijtimoiy siyosatini to'g'ri shakllantirishning eng muhim shartidir. Bugungi kunda mavjud bo'lgan statistik noaniqliklar, yashirin iqtisodiyotning ta'siri va eskirgan metodologiyalar ushbu jarayonning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Kelgusida hududlarni baholash tizimini jahon standartlari asosida modernizatsiya qilish, yagona kompozit indeksni joriy etish orqali har bir viloyat va tumanning haqiqiy iqtisodiy manzarasini ko'rish va to'g'ri boshqarish imkoniyati yaratiladi. Bu esa o'z navbatida, butun O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror, inklyuziv va raqobatbardosh o'sishiga mustahkam zamin yaratadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Xolmuminov, Sh. R., & Arabov, N. U. (2020). O'zbekiston hududlari mehnat bozori infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish yo'nalishlari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali (Journal of Economy and Innovative Technologies).
2. Tursunov, B. O. (2019). Mintaqalarning investitsion jozibadorligini oshirish va baholash metodologiyasini takomillashtirish. "Iqtisodiyot va moliya" ilmiy jurnali, 5(12), 45-58.
3. Abdullaev, O., & Umarov, S. (2021). Assessment of Regional Economic Inequality in Uzbekistan: Empirical Analysis. Central Asian Journal of Economic Studies. Focuses on spatial inequality and the challenges in poverty reduction in rural areas.
4. Qosimova, M. S., & Ergashev, A. (2018). O'tish davri iqtisodiyotida hududiy statistika muammolari: xalqaro va milliy amaliyot. Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti ilmiy nashrlari. Discusses the gap in subnational level data collection.
5. Toshmatov, Sh. A., & Qurbonov, A. (2021). O'tish iqtisodiyoti davlatlarida yashirin iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri. O'zbekiston milliy universiteti ilmiy xabarlari. (An analysis of how informal sectors skew Gross Regional Product statistics in Central Asia).
6. Ziyadullayev, N., & Kholmatov, B. (2022). Ecological and Economic Challenges in the Aral Sea Region: Integrating Sustainability into Regional Assessment. Journal of Arid Environments & Central Asian Economic Review. Highlights the critical need to include "green economy" indicators in regional scoring methodologies.